

TANULMÁNYOK / STUDIES

Biró A. Zoltán

Székelyföldi térség – vidékkutatási kihívás

A tanulmány a székelyföldi térség 1989 utáni társadalmi folyamatairól kínál tájékoztató jellegű összefoglalót a térséggel foglalkozó társadalomtörténeti elemzésekre, valamint az 1989 után a csíkszeredai KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja keretében folytatott, több mint három évtizede zajló társadalomtudományi kutatási programok eredményeire alapozva. Célja az, hogy fölvezolja annak a vidéki térségnek a meghatározó jellemzőit, amely az ebben a tematikus összeállításban szereplő egyes tanulmányok társadalmi kontextusát alkotja.

Kulcsszavak: társadalomtörténet, vidéki térség, vidékfejlesztés, Székelyföld
JEL – kód: Q01, Q5

Szeklerland – challenge in rural research

The study offers an informative summary of the social processes in Szeklerland after 1989, based on the results of social historical analyses of the region and the results of social science research programmes conducted in the framework of the WAC - Centre for Regional and Anthropological Research in Miercurea-Ciuc for more than three decades. Its aim is to outline the defining characteristics of the rural area that forms the social context of each of the studies in this thematic issue.

Keywords: social history, rural area, rural development, Szeklerland
JEL – code: Q01, Q5

<https://doi.org/10.32976/stratfuz.2022.16>

Bevezetés

Ha a térségre vonatkozó, elemző jellegű szakmai anyagokat olvassuk, akkor könnyen támadhat az a benyomásunk, hogy a székelyföldi térség a sokféleség és az ellentmondások vidéke. A külső hatások és a belső folyamatok, az interferenciák és a párhuzamosságok, a kiütkeresések és a változási trendekkel való szembehelyezkedések szemmel láthatóan megférnek egymás mellett. Jelentős a külső hatásoknak való kitettség, ugyanakkor hosszsan sorolhatók azok a térségi folyamatok is, amelyek belső erőforrásokra alapoznak, helyi kezdeményezések. A külső hatásra szerveződő folyamatok és a belső erőforrásokra, igényekre felelő saját kezdeményezések néha egybeesnek vagy akár egymás ellenében működnek, a gyakoribb eset azonban a párhuzamosság, amikor a kétféle indíttatású folyamat elmegy egymás mellett. Kiütkeresésre és innovációra, kivárára vagy elzárkózásra egyaránt bőven találunk példát. Nincsen ez másként abban a szegmensben sem, amely a térségi népesség megélhetésének szervezett vagy informális kereteit alkotja. Mint minden periferikus vagy félperiferikus vidéki térségben, a „gazdaság” kifejezés a Székelyföldön is olyan hivatalos, statisztikai mutatókban összegezhető, illetve nehezen átlátható (informális) tevékenységek halmazára utal, amelyek sokféle módon beágyazódnak a vidéki világ térbeli és társadalmi szövetébe. Amennyiben arra a kérdésre keressük a választ, hogy milyen ennek a vidéknek a gazdasági élete, akkor nem csupán a gazdasági folyamatok formális és informális módozataira célszerű figyelni, hanem arra a vidéki kontextusra is, amely egyszerre lehet kitermelő közege és terméke mindannak, amit a gazdasági élet fogalomkörébe sorolhatunk.

Nem tűnik túlzásnak azt mondani, hogy a „Milyen ez a vidék?” kérdést a vidékkutatónak folyamatosan napirenden kell tartania. A válaszok így is részlegesek lesznek, átfogó helyzetkép helyett mozaik összerakására nyílik lehetőség. Tanulmányunk célja elsősorban az, hogy tájékoztató jellegű szakmai keretet kínáljon jelen összeállítás tanulmányai számára.

Változó vidék

A vidéki térségek gazdasága – akár a formális, akár az informális szegmenst vizsgáljuk – sok szálon kapcsolódik ahhoz a folyamathoz, amelyet a vidékkutatás „új vidékfejlesztési paradigmaként” jelöl meg (OECD 2006). Az ehhez a fordulathoz kapcsolt különféle megnevezések, mint például a posztproduktivista fordulat (Almstedt et al 2014, Woods 2007, Van der Ploeg et al. 2000, Murdoch 2000) a neoendogén fejlesztési paradigma (Shucksmith 2010), a kultúragazdaság (Ray 1998), hasonlónak tekinthetők abban a tekintetben, hogy mindegyik hangsúlyozza a vidéki térségek fölértékelődését, és ehhez kapcsoltan a vidéki térségekkel foglalkozó elemzések és szakpolitikák fontosságát. Ennek a vidékfejlesztési fordulatnak az egyik legfontosabb jellemzője az, hogy a globális folyamatok hatással vannak a vidéki térségekre, ezek a hatások a vidéki társadalmak egészére kiterjedhetnek, a helyinek és a globálisnak a találkozási felületein érhető tetten a vidéki térségek átalakulási, változási folyamatai. A vidékkutatás sokszor idézett neves szakértője, Jan Douwe van der Ploeg írja szerzőtársakkal közölt tanulmányában (van der Ploeg et al. 2000, 392-394), hogy az európai vidékfejlesztés hangsúlyos előtérbe kerülését a korábbi modernizációs paradigmára adott válaszként célszerű értelmezni. A szerzők szerint a vidékfejlesztés mint többszintű, többszereplős és sokoldalú folyamat öt szinten termel ki változást, fordulatot a korábbi modernizációs paradigmához viszonyítva. Változik az agrárium és társadalom kapcsolata abban az értelemben, hogy a vidék már nem csupán élelmiszert kínál, hanem szép tájat, természeti értékeket, egészséges környezetet, a társadalmi beágyazódás mintáit követő vállalkozásokat, a társadalmi innováció lehetőségét, a gazdaság és az identitáskonstrukciók egymást erősítő összekapcsolódását. Második szintként a szerzők azt emelik ki, hogy a vidékfejlesztés új típusú agrárfejlesztési modellnek tekinthető. Ennek példája a különböző tevékenységek közti szinergia előtérbe kerülése, a helyi és regionális ökoszisztémák szerepének fontossága, új típusú termelői és élelmiszerforgalmazási hálózatok kialakulása, a termelési módok és a termékek diverzifikációja. A háztartások szintjén szerveződő gazdálkodás újbóli előtérbe kerülése jelzi a változás harmadik szintjét. További változási szintet jelöl az a komplex és sokszereplős folyamat, amelynek keretében a vidék újradefiniálása zajlik, a gazdák mellett egyre többféle társadalmi szereplő részvételével (Mormont 1990, Murdoch és Marsden 1994, Cloke 1997, Halfacree 2006, a téma hasznos összefoglalását lásd még: Kovács 2012). Nem utolsó sorban figyelmet érdemel a vidékfejlesztési politikák és a vidékfejlesztést szervező, támogató szervezeti keretek megjelenése.

A szerzők által megjelölt változási szintekhez folyamatok sokasága kapcsolódhat, amelyek a maguk során kedvező vagy akár kedvezőtlen hatást is gyakorolhatnak a vidéki térségekre. Tény azonban, hogy a vidék, a ruralitás újra előtérbe kerül, fölértékelődik, új tevékenységek, termékek, tematizációk, szemléletek, módszertanok kapcsolódnak a ruralitáshoz, egyre több és többféle ágens részvételével. Van der Ploeg és szerzőtársai (de hozzájuk hasonlóan sok más szerző is) paradigmaváltásként értelmezi ezt a változási folyamatot.

Az általunk vizsgált székelyföldi térségben mind az öt szinten találhatunk példákat a van der Ploeg és szerzőtársai által megjelölt változásokra, és mind az öt szint kapcsolódik valamilyen módon és mértékben a térség gazdasági folyamataihoz, a térségben élők megélhetési lehetőségeihez (a téma részletesebb elemzését lásd: Bíró és Kovács 2021). Az új társadalmi igényekre való megfelelésre példa az egészséges élelmiszerek iránti igény megjelenése, a kézműves jelleg előtérbe helyezése, a termelők és a vásárlók közötti kapcsolat személyessé válása. Több kezdeményezés indult az agrárágazat szereplői közti együttműködési keretek (rendezvények, hálózatok, egyesületek) kialakítása érdekében, de ez az a terület, ahol a külső hatás kisebb mértékű. A családi léptékű gazdaságok előtérbe kerülésének szintén sok példája van, ezt ugyanakkor belső tényezők

(hagyományok, mentalitások, rutinok) is támogatják. Kimutatható az agrárszegemenséghez sorolható szereplők körének bővülése, diverzifikálódása is, a termelők és az agrárszakemberek mellett oktatók, pályázatírók, kommunikációs szakértők, környezetvédők, programszervezők és mások is aktív szereplői a térségi vidékfejlesztési fordulatnak. Nem utolsó sorban pedig a vidékfejlesztési fordulathoz kapcsolódó szervezeti keretek kialakulása és működése is alapvetően térségen kívüli hatások eredménye (helyi vagy kistérségi fejlesztési egyesületek, szakmai képzéssel foglalkozó szervezetek, LEADER Akciócsoportok, támogatási programok, projektközpontú önkormányzati társulások).

A fentebb ismertetett példák a vidékfejlesztés szemléletének és gyakorlatának lassú, de fokozatos térnyerésére utalnak. Ez a folyamat azonban a székelyföldi térségben több, részben más is, mint a korábbi modernizációs paradigmára adott válasz. Részben válaszreakció is, hiszen a térsék-ek 1989 utáni térségi felszámolási gyakorlata nem csupán az 1962 előtt megszüntetett családi birtokszerkezetek visszaállítását jelentette, hanem a revans, a győzelem üzenetét is hordozta egy olyan centralizált gazdálkodási rendszerrel szemben, amelyet a térségi társadalom soha nem fogadott el (Oláh, 2009a, Bodó 2004a). Hasonló revansként értelmezhető a lokális közösségi intézmények bottom-up típusú kezdeményezések nyomán zajló visszaállítása és a lokális identitás rehabilitációs folyamata, a közösségépítési kezdeményezések sorozata is. A vidékfejlesztés fele fordulás ugyanakkor kényszer is egy olyan helyzetben, amikor a korábbi modernizáció során kialakított térségi munkaerőpiac rövid idő alatt gyakorlatilag teljes mértékben összeomlott. Nem utolsó sorban pedig az egyéni és közösségi bottom-up típusú vidékfejlesztési kezdeményezések egy olyan – jóval korábban kialakult – életvezetési és gazdálkodási modell felélesztésének és továbbvitelének a lehetőségét kínálják, amelyben a saját erőforrásokra alapozó saját kezdeményezéseknek meghatározó szerepük van.

Nem az a kérdés tehát, hogy változik-e ez a vidék, hanem az, hogy milyen területeken, milyen módon zajlik ez a változás? A székelyföldi térség egy sor olyan adottsággal rendelkezik (a térség társadalomtörténete során kitermelődött és kisebb-nagyobb változásokkal napjainkban is működő kulturális patternek, közösségi jellegű társadalmi szerkezetek) amelyek befolyásolják a külső hatások befogadását, vagy adott esetben akár azok semlegesítésére is képesek. Ezért a globális hatások elemzésében célravezetőnek tűnik azt az utat követni, amely a külső hatások és a fogadó társadalmi közeg találkozási felületének kutatására összpontosít, azt vizsgálja, hogy ez az interferencia hogyan zajlik és milyen társadalmi „termékeket” generál a fogadó térségben. Ez a megközelítés a vidéki társadalom működésének rendszeres kutatását igényli, illetve az olyan megközelítéseknek és módszertani eljárásoknak az alkalmazását, amelyek a vidéki társadalom mai konstruálódási folyamatainak elemzésére alkalmasnak mutatkoznak.

Térmegjelölési változatok

Témánk szempontjából fontos kiemelni, hogy a Székelyföld nem adminisztratív egység és nem statisztikai egység (NUTS), határvonalai hivatalosan (jogi, adminisztratív paraméterek alapján) nem jelölhetők meg. A „Székelyföld” megjelölés használata ennek ellenére nagyon gyakori a közbeszédben, a közéleti-politikai diskurzusban, a térségi médiában, a fejlesztéspolitikai tervezésben, a szakirodalmi anyagokban, illetve a különféle rendezvények és programok megjelölésében. Ez a típusú névhasználat az esetek döntő többségében elkerüli a pontos térbeli behatárolást, a „sugallt” térbeli kiterjedés pedig változó. Térképekkel igazolt pontos térbeli definíciót a történettudományi munkák kínálnak (lásd: Bárdi és Pál 2016) ezek azonban értelemszerűen a korábbi időszakokra vonatkoznak), illetve esetenként azok a kisebbségi politikai szereplők is, akik a székelyföldi autonómia törekvések dokumentációjaként vagy a potenciális magyar szavazók lakhelye szerint jelölik ki a térség aktuálisan relevánsnak tartott határait. A rendszerváltás után készült, hivatalos adatokra alapozó regionális elemzések (lásd. Horváth 2003, Geréb 2004, Ilyés 2004) rendszerint Hargita, Kovászna és Maros megye adatait együttesen kezelték és Székelyföldként jelenítették meg. Az utóbbi évek során tapasztalható az, hogy a hivatalos statisztikai adatokra alapozó regionális elemzések nem Székelyföldet, hanem „székely

megyéket” említenek, és ebbe a keretbe már csak Hargita és Kovászna megye kerül bele, Maros megye keleti részének tömbmagyar településhálózata (természetesen Maros megye egésze is) a statisztikai besorolásban már Közép-Erdélyhez kerül (lásd ezzel kapcsolatban az Iskola Alapítvány által működtetett statisztikak.erdelystat.ro oldalt, illetve a Benedek József szerkesztésében nemrég megjelent impozáns és adatgazdag tanulmánygyűjteményt az erdélyi és a romániai régiók gazdasági, társadalmi helyzetének és folyamatainak térstatisztikai elemzéséről: Benedek 2020). A kisebb adminisztratív egységek (községek és városok) magyar népességaránya szerinti besorolásra és elemzésre – fejlesztéspolitikai tervezési célokból – Csutak István tett kísérletet (Csutak 2011).

A nem statisztikai alapú térségmegjelölés („Székelyföld”) nyilvános térben zajló gyakorlata az 1989-es romániai rendszerváltást követően jelent meg és napjainkig folyamatosnak tekinthető. Ez a megjelölési gyakorlat – kevés kivételtől eltekintve – nem a földrajzi hatások megjelölésére összpontosít, hanem a térség létezésének kimondására, tételezésére. Tapasztalataink szerint három tényező áll e folyamat mögött. Egyfelől az a térségi etnikai rehabilitációs igyekezet, amely 1989 előtti romániai etnikai korlátozásokra és retorziókra adott válaszként értelmezhető. Másfelől a 2000-es évektől kezdődő és fokozatosan erősödő, sokszereplős térségi identifikációs folyamat. Ennek meghatározó jege a szimbolikus térfoglalás és térhasználat gyakorlata (Bodó 2000, 2021), de ide sorolható a történelmi folytonosságot hangsúlyozó narratívák forgalmazása, az autonómia diskurzus, a fejlesztéspolitikai víziók sorozata, illetve a „Székelyföld” megjelölés alatt zajló szakmai és közéleti programok, rendezvények halmaza is, illetve a térség egészének természeti, kulturális, történelmi, turisztikai stb. értéként való megjelenítési folyamata (Horváth 2013, Nagy 2013). A „Székelyföld” megjelölés előtérbe kerülésében ösztönző szerepe van annak is, hogy – sok más vidéki térséghez hasonlóan – ebben a térségben is kimutatható az új vidékfejlesztési paradigma hatása (Bíró 2019a), ebben a keretben nagy szerepet kap a vidéket újradefiniáló diszkurzív gyakorlat (Mormont 1990), kibővül a vidékdefinálásban érdekelt azon társadalmi szereplők köre, és akik ezt a vidéki térséget értéként pozícionálják azok a „Székelyföld” megjelölést tartják megfelelőnek. A fentiekben jelzett széleskörű megjelölési gyakorlatra alapozva összeállításunkban a „székelyföldi térség”, „tömbmagyar térség”, „térség” megjelöléseket használjuk, ugyanakkor igyekszünk definiálni azt is, hogy tanulmányainkban ez a megjelölés pontosan milyen térbeli-társadalmi entitásra vonatkozik.

Szegény vagy nem szegény vidék?

A hivatalos statisztikai mutatók, a regionális kutatások adatsorai szerint a székelyföldi megyék alkotta vidék egyértelműen „szegény” térség. Hargita és Kovászna megye a romániai megyék rangsorában a fejlettségi mutatók szerint sereghajtó. „A székelyföldi megyék országon belüli helyzetüket tekintve belső perifériának tekinthetők, gazdasági fejlettségük nem éri sem a regionális, sem az országos átlagot. Ez egyrészt az instabil munkaerőhelyzetre vezethető vissza (magas az agrárfoglalkoztatottak és a munkanélküliek részaránya), de ugyanakkor a kevésbé diverzifikált gazdasági ágazatokra is” (Török 2020. 596). Ugyanez a szerző a megyei versenyképességi típusokat bemutató összegző táblázat utolsó sorában (Török 2020. 604) a „minden tényezőben átlag alatti” megjelölés mellett három megye nevét adja meg, közte Kovászna és Hargita megyét. Legfrissebb információként pedig a Ziarul Financiar szaklap egyik 2022. januári cikkét idézhetjük, amely szerint a havi nettó átlagkereset rangsora tekintetében Hargita és Kovászna megye az utolsó tíz megye között van, és az átlagtól (3544 RON) való eltérés is nagyon jelentős (2765, illetve 2752 RON). És ha létezne a tömbmagyar térségre vonatkozó hasonló statisztika, akkor ezeket a mutatókat Maros megye keleti, magyar népességű térségei (Kis-Küküllőmente, Nyáradmente kisvárosai és falvai) minden bizonnyal tovább rontanák.

A „szegény vidék” megjelölés nem újdonság, hiszen a térség fejlesztésével foglalkozó huszadik század eleji kezdeményezések (helyzetfeltárások, felhívások, stratégiai támogatási programok, lásd ezzel kapcsolatban a Székely Akció dokumentumait vagy a Tusnádi Kongresszus anyagait) egyértelműen elmaradott, fejletlen térségként definiálták a Székelyföldet. Hasonló

megfogalmazásokat használt a huszadik század közepén a térség társadalomstatistikusanak tekinthető Venczel József is a térségi lakosság megélhetési lehetőségeit taglaló elemzéseiben (Venczel 1937). Az 1960-as évek végétől az a térség is belekerült a szocialista iparfejlesztés és urbanizáció folyamatába, az országos fejlesztésből való részesedés azonban nem változtatott a térséget alkotó megyék rangsorbeli helyzetén. Az ekkor kialakított ipari-foglalkoztatási szerkezet az 1989-es romániai változásokat követően gyakorlatilag teljes mértékben leépült, a térség megszüntetését követően visszaállt a kollektivizálás előtti birtokszerkezet és arra alapozó önfenntartó családi gazdálkodási gyakorlat (Laki és Biró 2001). A 2000-es évek fordulóján a Horváth Gyula által regionális koordinált kutatás (Horváth 2003) kedvezőbb mutatókat hoz, mivel a tanulmányok szerzői Maros megye egészét is a térség részeként kezelik, de a térség fejlettségére vonatkozó minősítések ebben az esetben is a lemaradást emelik ki.

Mit tudunk hozzátenni a statisztikai mutatókból alkotott képhez a terepmunkára, tematikus vagy táji léptékű részelemzésekre alapozó kutatások nyomán? A háztartások működésére irányuló térségi és lokális szociológiai adatfelvételeink eredményei (Laki és Biró 2001, KAM 2004, 2011, 2013) azt jelzik, hogy a térségi háztartások több mint fele rendelkezik földterülettel, gazdálkodik valamilyen módon-mértékben, és ez az arány nem csökken. Dominánsnak a pénzkiváltó, önfenntartó családi gazdálkodás tekinthető, ebből a gazdálkodási modellből az alapvető komponensek közül az üzleti elem (gazdasági-pénzügyi tervezés, költség – haszon számítás, értékesítés) hagyományosan hiányzik (van der Ploeg gondolatmenetét idézi Ventura et al. 2008). A földkoncentráció folyamata lassú, a tagosítás elmaradt, a bérleti rendszer szerepe csekély, erre a szegmensre az önfoglalkoztatás jellemző (Laki és Biró 2001). A családok megélhetési feltételeit négy nagyobb erőforrás kombinálása biztosítja:

- a fizetéssel járó hivatalos munkahelyek (közintézmények, vállalkozások, civil szféra)
- a járadék típusú jövedelmek (nyugdíj, szociális támogatások, normatív támogatások)
- a pénzkiváltó tevékenységek csoportja (családi agrártermelés, kölcsönmunka, önfoglalkoztatási formák szürke és fekete gazdaság, egyéb informális megoldások)
- külföldi munkavállalás

A négyféle erőforrásból kettő mérhető (munkahelyi jövedelmek, járadékok összege), a másik kettő esetében (pénzkiváltó tevékenységek, külföldi munka) a becslés is nehezen kivitelezhető. A háztartások át nem látható módon kombinálják ezeket az erőforrásokat, az egyes erőforrások szerepe nem feltétlenül áll egyenes arányban a pénzben kifejezhető értékkel. A kapcsolatokba, a társadalmi tőkébe való beruházást támogató cselekvések nem egy esetben nagyobb prioritást kapnak, mint a pénzszerző tevékenységek. Tereptapasztalataink szerint az informális források szerepe – térségi léptékben – nagyobb, mint a formális források szerepe. A foglalkoztatottság és a jövedelemszerzés soktényezős voltára a hivatalos statisztikák adatairaiból is részben következtetni lehet. Jellegetes példa a következő: a Hargita Megyei Statisztikai Hivatal 2021-es Évkönyve szerint (INS 2021. 125-133) 2019-ben a megye 188,2 ezer fős aktív lakosságából 129,9 ezer fő volt foglalkoztatott, és ebből 30,8 ezer fő az agrárium, erdőgazdaság, halászat ágazathoz került besorolásra. A foglalkoztatottak kategóriából a statisztika 68 084 főt jelöl meg fizetésből élőként, és a már említett agrárium, erdőgazdaság, halászat kategóriába ebből 2180 esik. Figyelembe véve azt, hogy a halászati ágazat foglalkoztatottsága minimális, az erdőgazdaságé viszont jelentős, a megyei agrárágazatban legfeljebb ezerre ha tehető a fizetésből élők száma. Ami azt jelenti, hogy az agrártevékenységgel foglalkozó népesség döntő hányada a munkaerőpiacon nem regisztrált önfoglalkoztató. A fizetésből élők száma egyébként húsz évvel korábban is hasonló volt (foglalkoztatott lakosság 140,3 ezer fő, ebből 68 327 fő fizetésből élő, 2002-es adat), de ekkor az agrárium, erdőgazdaság, halászat kategóriában a fizetésből élők száma csak 597 fő volt, lásd Breviar Statistic 2002. 18-20). Tekintettel arra, hogy a háztartások több mint fele földtulajdonnal rendelkezik, és valamilyen módon-mértékben agrártevékenységet is folytat azt a következtést vonhatjuk le, hogy az agrárszektor jövedelemforrásként való hasznosításának a szerepe jelentős, de mértéke, módja és gazdasági súlya gyakorlatilag láthatatlan.

A térségben az üzemszerűen működő farmgazdaságok száma kevés, gyarapodásuknak a térségre jellemző fölaprózott birtokszerkezet is korlátot szab. A szövetkezeti gazdálkodási forma csak

nagyon lassan nyer teret. Az utóbbi másfél-két évtizedben megjelenő újszerű agrárkezdeményezések (ezek rendkívül sokfélék a rózsatermesztéstől a csigatenyésztésen át a gilisztafarmig) kisméretűek, kísérleti jellegűek, az agrárium terén sajátos térségi paradigmaváltást jeleznek (Bíró és Magyar 2020, Bíró 2018).

A lokális léptékű kutatásaink a helyi formális és informális intézményekre (közbirtokosság, gazdasági egyesületek, hálózatok), illetve a közösségi tudásra alapozó lokális társadalmi szerveződés erőteljes rehabilitációs tendenciáját mutatják, ehhez jelentős mértékű lokális identitásépítési kezdeményezések kapcsolódnak (Bíró et al. 2019). A háztartások és önfenntartó családi gazdaságokmodellje, illetve a lokalitás működési modellje napjainkban is nem kevés olyan kulturális minta számára kínál támogató és viszonyítási keretet, amelyek a térség sajátos társadalomtörténete folyamán alakultak ki (Bíró 2019a) és amelyek az életvezetés mai módozatait is befolyásolják. Térségi kutatásaink összegzési kísérleteiként (lásd: Bíró 2008, 2019a) a következő térségi jellemzőket emeltük ki (a felsorolás nem jelent sorrendet):

- A térség tájegységekre tagolt mozaikszerű szerkezete napjainkban is társadalomszervező erővel rendelkezik.
- A családi önellátó, pénzkiváltó gazdálkodási modell tekinthető dominánsnak, hatása a földbirtokkal nem rendelkező családokban is kimutatható.
- Az 1989 után indult lokális léptékű identitásrehabilitációs folyamatok ma is aktívak.
- A kapcsolatépítés terén az erős kapcsolatokra való törekvés, az ezekbe való beruházás a domináns.
- A külföldre irányuló munkamigráció tartós, és térségi modernizációs tényezőként működik.
- A fejlesztési és tudástranzfer programok növekvő mennyisége ellenére a térségre továbbra is jellemző a modernizációs deficit.
- A térségi narratívák (siker narratívák, panasz narratívák) mögött ezektől eltérő társadalmi gyakorlat van.
- A fogyasztási gyakorlat növekvő, de hangsúlyosan ambivalens: egyfelől a fogyasztási gyakorlatok individualizálódása tapasztalható, másfelől a lokális modellek újbóli megerősödése az egymáshoz igazodás mintázatai révén.
- Újabb kutatási eredményeink azt jelzik, hogy a területi (tájegységek) és települési léptékben egyaránt erősödnek a szétfejlődési folyamatok.
- A térségben a változás (változási igény), és a változatlanság (korlátok működése) együttes jelenléte (oppozíciója vagy egymás mellett élése) gyakorlatilag minden területen kimutatható.

A felsorolt jellemzők alapján a térséget periferikus vidéki térségként értelmezzük, amelyet ugyanakkor változási folyamatok, kezdeményezések sora jellemez.

Az elemzésbe bevont térség ismertetése

Tanulmányaink földrajzi-társadalmi kerete a Hargita és Kovászna megyében, illetve a Maros megye két keleti térségében (Nyárádmente, Kis-Küküllő mente) található azon települések halmaza, amelyeknek lakossága többségében magyar nemzetiségű, és a magyar népességgel rendelkező települések egymás fizikai környezetében vannak. A vidékkutatási programjaink terepét alkotó földrajzi térhez 386 település tartozik, amelyből 13 város. A városokhoz 20 rurális település is tartozik. A térség egészének vidéki jellegét mutatja, hogy a további 353 rurális település közül csak 106 községközpont, és 247 olyan nem községközpont település van a térségben, amelyeknek saját önkormányzata nincsen, iskolája – amennyiben van – a községközpont iskolájának van alárendelve, és amelyek gyakorlatilag minden tekintetben hátrányban vannak a községközpontokhoz viszonyítva. Az urbánus-rurális arány a valóságban eltér a hivatalos statisztikában jelzettől. A városokhoz több olyan település is tartozik, amely a város közelében van ugyan, de nem tekinthető szuburbánus településnek, az életvitel és a helyi közösség működési modellje szerint a rurális településekhez hasonlítanak. Ugyanakkor a városok

lakosságán belül is jelentős az a réteg, amely rurális modell szerint önfenntartó családi gazdálkodási modellt folytat.

Fontos jellemzője a térségnek a hagyományos táji-földrajzi tagolódás, az egyes tájegységekhez az esetek többségében identitásszerkezet, saját társadalmi nyilvánosság, gazdasági-munkaerőpici hálózat, művelődési és fogvasztási hálózat tartozik.

Erre a térségre a tömbmagyar térség megjelölést használjuk. Amellett, hogy a térség népességének többsége magyar nemzetiségű, további két tényező is indokolja számunkra ennek a megjelölésnek a használatát. Az egyik abból a megfigyelésből adódik, hogy a térség sajátos társadalomtörténete során kialakult kulturális minták mind a mai napig szerepet játszanak az életvitel, a gazdálkodás, a mentalitás, a közösségi szerveződés alakulásában, és ezek a kulturális patternek településtől, tájegységtől függetlenül hasonlóak. A tömbmagyar térség megjelölés használatát indokolja az is, hogy ezek a települések egymás számára napjainkban is referenciakeretet jelentenek (sok esetben akár oppozíciók formájában), és ez a jelenség a településközi együttműködés számára is formális keretet jelenthet (ennek példája a bottom-up típusú kistérségi szerveződés a 2000-es évek fordulóján, illetve a később kialakult LEADER hálózat).

A térség fejlesztéspolitikai kontextusa

A térség 1989 utáni társadalmi-gazdasági folyamatainak értelmezéséhez célszerű figyelembe venni azokat a szervezeti kereteket és folyamatokat, amelyek a térségre irányuló külső fejlesztéspolitikának keretet adnak, illetve amelyek endogén társadalmi folyamatként a fejlesztéspolitikai gyakorlatot az elmúlt három évtized során befolyásolták.

a. Szervezeti keretek

Romániában az 1996-os parlamenti választásokat követően indultak el az európai integrációt előkészítő folyamatok, ennek keretében a regionális fejlesztés megalapozó jogi keretek kialakítása, a NTUS II. szinten képviselő fejlesztési régiók és ezekhez kapcsolatosan a fejlesztési ügynökségek létrehozása, az EU standardok szerinti statisztikai vizsgálatok elindítása (Kosztá 2004). Az 1998-ban megjelent, a közpénzek felhasználásáról szóló 198-as számú Törvény írta elő első alkalommal az önkormányzatok számára a programok alapján való gazdálkodást (Mátéffy 2004). Az 1999-ben megjelent SAPARD rendelet a pályázati gyakorlat bevezetését jelentette. Az 1998/151-es törvény alapján létrehozott fejlesztési régiókhöz átlagban 5-6 megye tartozik, a székelyföldi térséget is magába foglaló Központi Fejlesztési Régiót 6 megye alkotja (Brassó, Szeben, Fehér, Maros, Kovászna, Hargita), központja a régió nyugati részében fekvő Gulaféhvár. Ebben a regionális szerkezetben Hargita és Kovászna megye társadalmi-gazdasági szerepvállalása jelentős mértékben elmarad a jóval nagyobb népességgel, fejlett urbánus centrumokkal, sokkal jobb infrastrukturális adottságokkal rendelkező többi megye szerepétől. A Központi Fejlesztési régió nem jellemezhető területi identitással, a megyék között nincsenek korábbi együttműködési kapcsolatok, nem beszélhetünk a régió szintjén társadalmi-gazdasági kohézióról, illetve közös jövőképről sem (Kosztá 2004.233).

A fejlesztéspolitika szereplői ebben a kezdeti időszakban a megyék és a községek. Romániában a megyei szerkezet (NUTS 3-as szint) 1968-tól létezik jelenlegi formájában, a rendszerváltást követően ez a szerkezet nem változott. A megyei szerkezet társadalmi szinten is elfogadott erős adminisztratív és tervezési egység, működési formája választott önkormányzat, azonban az önkormányzat jogkörei – a romániai adminisztratív szerkezet erőteljes centralizáltsága következtében – nem nevezhető széleskörűnek. A megye területi szerkezetek fontos szereplői a kormányzatnak vagy a minisztériumoknak közvetlenül alárendelt megyei dekoncentrált intézmények (11 tevékenységi területen minden megyében 42 közintézmény működik, esetenként jelentős személyi apparátussal részben szervezési-irányítási, részben ellenőrzési jogkörrel). A megyei önkormányzat és a dekoncentrált kormányzati hivatalok munkáját a kormányzatot képviselő megyei prefektúra intézménye felügyeli.

A NUTS 3 szintet az adminisztratív egységként működő községek képviselik, amelyek egyben tervezési-fejlesztési egységek is. A községek szerkezete szintén 1968-ban alakult ki. Egy községhez azonban több település is tartozhat, sok esetben 2-3 település, de a székelyföldi térségben is van példa a tíz vagy annál több település magába foglaló községre. Néhány település az 1989-es rendszerváltást követően – népszavazás útján – önálló községgé vált, de a térség adminisztratív szerkezete érdemben napjainkig nem változott. A fejlesztéspolitikai tervezés és gyakorlat a megyei önkormányzathoz és a községi önkormányzatokhoz kapcsolódik. A fejlesztéspolitikai folyamatok szervezési-ellenőrzési központja a fejlesztési régió székhelye (Gyulafehérvár), illetve központi források igénybevétele esetén a főváros. A megyei önkormányzat saját költségvetéséből, saját hatáskörben kisebb volumenű pályázati lehetőségeket kínálhat az önkormányzatok és civil szervezetek számára. Ugyanezt megtehetik – saját forrásaik terhére, nyilván még kisebb mértékben – a helyi önkormányzatok a településein működő szervezetek, programok támogatása céljából. A nagyléptékű támogatási források döntő hányada infrastrukturális jellegű (utak, közműhálózat, középületek), a megyei és helyi források többsége a művelődési intézmények, egyesületek, programok, illetve a sportegyesületek támogatására irányult. A gazdasági élet szereplői közül az agrárvállalkozók és az agrárjellegű közösségi szerveződések (szövetkezetek, állattartó és egyéb termelő egyesületek, helyi termelők, fiatal gazdák, területalapú támogatást igénylők) lehetnek elsősorban a támogatási programok kedvezményezettjei. Ez a támogatási gyakorlat változóban van (start-up programok, fiatal vállalkozók ösztönzése), azonban a 2000-es évektől programszerűen működő fejlesztéspolitikai támogatások döntő hányada ebben a térségben az 1989 előtti időszakban felhalmozódott infrastrukturális hiányosságok pótlására irányult, és mind a tervezésben, mind a közéleti és szakpolitikai tematizációban napjainkban is ez az irányzat dominál.

b. Térségi endogén jellegű fejlesztéspolitikai folyamatok

A székelyföldi térségben olyan változási folyamatok is lejátszódtak az 1989-es rendszerváltást követően, amelyek a térségi népesség nagyobb részét érintették, alakították a megélhetés gazdasági-társadalmi feltételeit, de amelyek nem a fentiekben ismertetett fejlesztési-támogatási keretek és források eredményei. Ennek egyik szegmensét az 1962-es kollektivizálásakor megszüntetett családi földtulajdon visszaállítására, ennek kapcsán az önálló családi gazdálkodás újraindulása jelentette. A második fontos szegmenst a lokális léptékű közösségi erdővagyonok (közirtokosságok) visszaállítására és működtetése jelentette (ezzel a témával Tamás László tanulmánya foglalkozik jelen összeállításban, részletesebben lásd: Biró és Tamás 2021), Egyedi, csak erre a romániai térségre jellemző folyamat volt ezen kívül a kistérségi társulások létrejötte és működése az előtt, hogy ennek a szerveződési formának a hivatalos jogi-adminisztratív keretei az országban kialakultak volna (a folyamat ismertetését lásd: Mátéffy 2004, 2014, Koszta 2004). Ez a folyamat társadalomkutatók és magyarországi vidékfejlesztők, kutatók, egyetemi oktatók személyes együttműködése nyomán indult. A folyamat több évig tartó szakmai tudástransfer formáját öltötte. Ennek keretében készült el (még térségi megrendelő intézmény részvétele nélkül) a Csíki-medence helyzetelemzése és fejlesztési stratégiája a Miskolci Egyetem Regionális és Világgazdasági Tanszéke szakmai irányításával (Bódy és Kocziszky 1999). Egy éves képzési program indult 1999-ben kistérségi menedzserek képzése céljából a gödöllői Szent István Egyetem és a miskolci Egyetem oktatóinak részvételével, az Új Kézfogás Közalapítvány támogatásával, a tudástransfer folyamat részeként több szakmai rendezvényre, magyarországi tanulmányútra került sor. E folyamat eredményeként 15 kistérségi társulás szerveződött Hargita megyében, amelyek az Európai Unióhoz való csatlakozás előtti időszakban fontos szerepet játszottak a vidékfejlesztési szakmai tudás térségi meghonosításában, illetve a tényleges forrásbevonásban. Ennek a tudástransfer folyamatnak volt az eredménye a Vidékfejlesztés szak létrehozása az ekkor induló Sapientia Egyetem (az egyetemi alapszakok országos átstrukturálását követően Szociológia szakként működött tovább és működik ma is). Ez a folyamat a bottom-up típusú térségi szerveződés sajátos formája, amelynek eredményességéről azonban nem készültek

részletesebb elemzések. A kistérségi szerveződés Romániában a későbbiek során sem vált általánossá, Hargita megyében néhány kistérség mind a mai napig működik, a vidékfejlesztés regionális szervezetei keretei 2010-től a LEADER térségek, a székelyföldi tömbmagyar térséget ma 11 LEADER Akciócsoport fedi le.

Terep és kutatás

A régióstatisztikák, a gazdasági mutatók adatsorai szigorú tények, amelyektől nem lehet eltekinteni, ugyanakkor a szakpolitikai, politikai diskurzus részét képezik, és nem utolsósorban a fejlesztéspolitikai tervezés megalapozását szolgálják. Jelen tematikus összeállításunk kérdése az, hogy a terepen dolgozó társadalomkutató – aki a rendelkezésre álló hivatalos adatforrások mellett, az információgyűjtés és feldolgozás egyéb módszereit is alkalmazva – mit tud hozzátenni a statisztikai megalapozottságú vidék képéhez? Miből és hogyan élnek, hogyan működnek ebben a térségben a családok? Melyek az életvitel meghatározó referenciapontjai? Milyen változási folyamatok indulnak és hogyan alakul az innovációs kezdeményezések útja? Milyen korlátok állnak a változások útjában és miben áll ezek társadalmi funkciója? A változások halogatása mögött milyen döntési rutinok, kulturális pattern-ek, attitűdök, tacit tudások, rutinossá vált magatartási minták állnak? Az Intézetünk keretében több mint három évtizede zajló társadalomtörténeti, kulturális antropológiai, szociológiai kutatásokból azokat a megfigyeléseket, összegzéseket emeljük ki jelzesszerűen, amelyek az elemzett térség működésében tartósan meghatározó szerepűnek mutatkoztak, és amelyek a fejlesztéspolitikai munkában is figyelemre tarthatnak számot.

- A térségi háztartások elemzése témakörében négy alkalommal készült nagymintás térségi szociológiai adatfelvétel (Bíró és Laki 2001, KAM 2004, 2011, 2014), ehhez több mint húsz lokális és tájegység szintű reprezentatív adatfelvétel is kapcsolódik. A válaszolók 85 százaléka jelezte azt, hogy a család pénzt nem tud megtakarítani, aktuális megélhetési problémái azonban nincsenek és életszínvonalát átlagosnak tartja. Ez az adat sűrítve utal a térségi háztartások több fontos jellemzőjére: a pénzkiváltó tevékenység meghatározó szerepére (hiszen a fizetések az országos átlagnál alacsonyabbak, és a lakosság egy jelentős hányada nem fizetésből él), a teljes napot kitöltő munkavégzésre, az életvitel közösségi normákhoz való igazítására, a megélhetés informális módozatainak fontos szerepére, nem utolsó sorban pedig a családi háztartások azon törekvésére, hogy önrendelkezők legyenek.
- A lokális (település) közösségek működésére irányuló vizsgálataink eredményei (Bíró et al. 2019) a szervezeti és működésbeli önállóságra törekvés egy másik dimenziójának a fontosságára hívják fel a figyelmet. A lokális identitás szerkezet megerősítésre irányuló igyekezet (szimbolikus térhasználat, közösségi szervezeti keretek kialakítása, helyi léptékű közösségi tudás – ehhez kapcsolatlan érték- és normarend – fenntartása) a térségi társadalmi szerveződés egy további olyan dimenziójára utal, amelyben az önállóságra törekvés mutatkozik meg. Ez a folyamat hangsúlyosan a községközpont településeken, illetve a nagyobb népességgel rendelkező településeken figyelhető meg, a térség rurális településeinek kétharmadában sokkal visszafogottabb mértékű. Intézetünk munkáján kívül a lokalitások terepmunkán alapuló holisztikus elemzése a térségi társadalomkutatói gyakorlatra nem jellemző, ezért az ilyen vonatkozású szakmai eredmények prezentálása is nehezen kivitelezhető.
- A külföldre irányuló munkamigráció (Bodó 2008, Oláh 2009b) valamilyen formája az elmúlt három évtized során – kevés kivételtől eltekintve – minden családot érintett vagy érint. A munkamigráció kutatásával folyamatosan foglalkoztunk. Erről a társadalmi jelenségről megbízható hivatalos információk nem állnak rendelkezésre, és a közéleti nyilvánosságban (beleértve a médiát is) szinte soha nem esik szó róla. A munkamigráció gyakorlata a kezdeti időszakban azt a modellt követte, amelyet a térség lakossága a két világháború közti időszakban az országon belül alakított ki (Oláh 2009b), ezt követően a

transznacionális migráció formái alakultak ki. A munkamigráció gazdasági haszna elsősorban a lakások építésében vagy felújításában, a foglalkozásváltásban, a gyerekek oktatási támogatásában csapódik le. Terepkutatásaink azt jelzik, hogy napjainkban a munkamigráció gyakorlata beépül a családok működésébe és az egyéni életvezetésbe, és ebben a formájában a térségi modernizáció, az innovációs folyamatok hordozója. Az így termelődő kompetencia többlettel azonban a térségi fejlesztéspolitika szereplői egyelőre nem számolnak.

A térség leginkább ambivalensnek tekinthető társadalmi folyamata az iskolához és a tanuláshoz való viszonyulás alakulása. Az iskola és a tanulás szerepéről több részlemezés és szakmai összegzés készült. A kisebbségi helyzetből adódóan a magyar nyelvű oktatás jogainak és kereteinek biztosításához a tanulást és az iskolát támogató társadalmi diskurzus kapcsolódik. A viszonyulásmódok mindennapi gyakorlatának vizsgálata azonban (Bodó 2004b, Túros 1995, Biró és Bodó 2020) azt jelzi, hogy az iskola és a tanulás társadalmi fontossága a lakosság körében fokozatosan csökken. Ugyanakkor az oktatás – már az elemi szintől kezdődően – a városokba koncentrálódik. A rurális iskolák szerepének, működésének olyan újrapozicionálása, amely a helyi fejlesztés szempontjából ártétkelne, újrapozicionálná az infrastruktúra, a felszereltség és az oktatási potenciál szerepét (Biró és Sárosi-Blága 2018b) a térségben egyelőre nincsen napirenden.

- A szimbolikus térhasználat erőteljes, sokszereplős térségi folyamata (lokális és térségi ünnepek, emlékmű és emlékhely avatások, intézmények és utcák névváltása, etnikai tartalmú ceremonikus események, médiatematizációk, kiadványok, jelképhasználati módok, kisebbségpolitikai nyilvános akciók) alig változó intenzitással, de módosuló társadalmi funkcióval (Bodó 2000) kísérte végig a térségben az elmúlt három évtizedet. Az Intézet kutatási programjai igyekeztek követni ezt a sokszínű, a térségi közéletben is gazdagon tematizált társadalmi folyamatot, a szakmai eredményeket összegző tanulmánykötet ismerteti (Bodó 2021). A szimbolikus térhasználat eseményei ebben a térségben a lokális vagy nagyobb léptékű közösségi identitászerkezetek építésének közegei, ugyanakkor a közösségszervezés, a közösségi jellegű érték- és normaképzés terepe is, ebben a vonatkozásban ez a folyamat a térségi fejlesztéspolitikai gyakorlat részeként kezelhető. A térségi identitászerkezet szimbolikus elemei fontos szerepet kapnak a közéleti-politikai tematizációban (különösen az autonómia téma kapcsán), a turisztikai desztinációk megjelenítésében, a település és térségmarketingben, a térségi termékek megjelenítésében, a település arculatok kialakításában is.
- A vállalkozói szegmens terepmunkán alapuló kutatása a rendszer váltás utáni években szerepelt prioritásként az intézet munkájában (Biró et al. 1994a, 1994b, Oláh 2006). A térségi gazdasági szektor teljes átalakulását eredményező privatizációs folyamat elemzése más megközelítési eljárásokat kínált, a 2000-es évektől fokozatosan újjászerveződő térségi munkaerőpiacról csak a háztartáskutatások szemszögéből gyűjtöttünk információkat. A terepmunkán alapuló megközelítésre azoknak az újszerű, fiatalok által indított vállalkozásoknak a megjelenése kínált alkalmat, amelyek működésében a „new economy” jellemzői mutatkoznak, és amelyek működési modellje lényeges mértékben eltér a térségi vállalkozási gyakorlattól (KAM 2020).
- A térség agrárszektorra a fölprózott családi kisbirtokok dominanciája jellemző (olyan település is van, amelynek határa 25 000 földparcellából áll). A földkoncentráció folyamata lassú, a bérleti rendszer szerepe nem meghatározó, a szövetkezeti formák kialakulása az utóbbi években kezdődött el. Az üzemszerűen működő farmok (növénytermesztés, állattenyésztés száma a térségben nem jelentős. A 2011-es évtől kezdődően foglalkozunk éves tematikus elemzési programok formájában azokkal a kisléptékű agrárkezdeménnyezésekkel (Biró 2019a, Biró és Sárosi-Blága 2020) amelyek az ebben a térségben újszerűnek számító termékek és termelési technológiák bevezetésével változási folyamatot indítottak el. Ennek a változási folyamat az alakulását nagymértékben befolyásolták a térségen kívüli tényezők, az agrárszektor változásához sokszereplős tudástransfer folyamat is kapcsolódik (Biró és Magyar 2020).

- A térség fejlesztéspolitikai szemléletét és gyakorlat évtizedek óta az infrastrukturális beruházásokat célzó külső forrásbevonás (utak, közműhálózatok, középületek felújítása vagy építése) dominálja. Ezek volumenéhez és közéleti szerepéhez viszonyítva a bottom-up típusú fejlesztési kezdeményezések a beruházások mértéke és a társadalmi hasznosság tekintetében egyaránt háttérbe szorulnak (Bíró 2019b). Ez a téma az intézeti munkában – az önkormányzatokkal kialakított együttműködési keretek formájában – folyamatosan napirenden volt. A digitális eszközök térnyerése nyomán elindultak a térségben közösségi jellegű hálózatépítési kezdeményezések is.
- Sajátosan erre a térségre jellemző a közösségi erdővagyonokkal (közirtokosságok) való gazdálkodás megszervezése és működési módja. Ennek a vagyonformának a sajátosságát az adja, hogy kifejezetten lokális vagy kisebb léptékű, és több szinten is összekapcsolódik a helyi társadalom működési modelljével (társadalmi szerkezet, közösségi tudás, településideitás, gazdálkodás, intézmények és programok támogatása). A közirtokosságok jelenlegi működésének elemzésével Intézetünkben 2018 óta foglalkozunk programszerűen, a szakmai eredményeket összegző kiadvány a közelmúltban jelent meg (Bíró és Tamás 2021).

A fentiekben röviden jelzett kutatási programok egyfelől térségi társadalmi folyamatokra hívják fel a figyelmet, másfelől jelzik azt a terepközpontú szemléleti és módszertani keretet, amelyre jelen összeállítás anyagai támaszkodnak.

A változó vidéki térség folyamatos kihívást jelent a vidékkutató számára, a vidéki térségek fölértékelődéshez kapcsolódó, szemléletében és gyakorlatában is folyamatosan megújuló vidékkutatás ugyanakkor megújuló szemléleti keretet és gazdagodó módszertani eszköztárat kínál a kutatásához. Ezek a megközelítési módok már részben szerepet kaptak az utóbbi években végzett kutatásainkban, az ideáltípusokra alapozó elemzés segít megragadni a vidéki térség szereplőinek magatartási, cselekvési típusait (Bíró és Sárosi-Blága 2018a). A rurális térség vállalkozásainak működése kapcsán a helyi társadalomba való beágyazódás vizsgálata az innovatív kezdeményezések előtt álló lehetőségekre és korlátokra egyaránt felhívja a figyelmet. Az interjú szövegekben azonosítható script-ek olyan mögöttes tartalmakra utalnak, amelyek ismerete hozzásegíthet a magatartások értelmezéséhez. Az ebben a térségben is hasznosítható megközelítési módok száma nyilván ennél jóval nagyobb, ezeknek a székelyföldi vidékkutatási gyakorlatba való bevezetése minden bizonnyal előnnyel járna. A rurális terek újraértelmezésével kapcsolatos megközelítések (Boix 2015), a vállalkozás kutatás kontextuális és konstruktivista fordulata (Welter 2011, Korsgaard et al. 2015) a mintakövető innováció formáinak megragadását célzó tipológia kísérletek ismerete (Neumeier 2012, 2017), az újszerű vidéki kezdeményezések összerakásának (bricolage) folyamatát rekonstruáló megközelítések (Korsgaard et al. 2020) kipróbálása, hasznosítása előttünk álló szakmai kihívás. Bízunk abban, hogy a programszerű kutatómunka céljából kialakított, tudásmegosztásra és együttműködésre alapozó – ma még informális keretként működő – székelyföldi vidékkutatási klaszter hozzásegít az ehhez amunkához feltétlenül szükséges külső szakmai kapcsolatok kialakításához,

Irodalomjegyzék

- ALMSTEDT, A. – BROUDER, P. – KARLSSON, S. – LUNDMARK, L. (2014): Beyond post-productivism: from rural policy discourse to rural diversity. *European Countryside* 4: 297–306. <https://doi.org/10.2478/euco-2014-0016>
- BÁRDI N. – PÁL J. (szerk.) (2016): *Székelyföld története III.* Székelyudvarhely.
- BENEDEK J. (szerk.) (2020): *Erdély. Tér, gazdaság és társadalom.* Iskola Alapítvány Kiadó, Kolozsvári Egyetemi Kiadó, Kolozsvár.
- BÍRÓ A. Z. (2008): Székelyföldi helyzetkép – önálló regionális fejlődés. *Térség* 1: 7 – 26.

- BIRÓ A. Z. (2018): Agrárinnovációs folyamat a székelyföldi térségben. *Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek. Gazdaság-Régió-Társadalom* 3: 88-97.
- BIRÓ, A. Z. (2019a): Szeklerland - What Kind of Countryside? *Pro Scientia Ruralis* 3-4: 129-151.
- BIRÓ A. Z. (2019b): Helyi fejlesztés – térségi érdek. Szempontok a helyi fejlesztés székelyföldi gyakorlatának újrapozicionálásához. In: Biró A. Z., Laczkó-Albert E., Sárosi-Blága Á. (szerk.) *Beruházás és/vagy közösségépítés. A helyi fejlesztés mintázatai Gyergyóremetén*. Gyergyóremete helyi önkormányzata, F&F International, 11-36.
- BIRÓ A. Z. – BODÓ J. (2020): Iskolai oktatás egy vidéki társadalom szemszögéből. *Tér és Társadalom*, 34(4), 143-157. <https://doi.org/10.17649/TET.34.4.3307>
- BIRÓ A. Z. – BODÓ J. – GAGYI J. – OLÁH S. – TÚROS E. (1994b): Gazdasági elit a Székelyföldön – 1993 (helyzetelemző tanulmány) *Antropológiai Műhely* 5. 7-40.
- BIRÓ A. Z. – GAGYI J. – OLÁH S. (1994a): Gazdálkodási gyakorlat Székelyföldön. A paraszti mentalitás működése a gazdálkodásban és korlátozó szerepe a piacgazdaság kialakulásában. *Antropológiai Műhely* 4. 7-39.
- BIRÓ A. Z. – KRÉZSEK E. – OZSVÁTH-BERÉNYI H. – ACZÉL ZS. – BIRÓ Z. Z. (2019): Nemzeti identitás – lokális identitás – versenyképesség (2011). In: Bodó J. (szerk.) *Vidék és Társadalom. DOMUS csoportos kutatási programok*. KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja. Csíkszereda: Státus Kiadó, 39-72.
- BIRÓ A. Z. – KOVÁCS J. T. (2021): Az új vidékfejlesztési paradigma hatása a székelyföldi térségben. in press
- BIRÓ A. Z. – MAGYAR F. (szerk.) (2020): *Szaktanácsadás – agrárium – innováció. Tudástranszfer, tudáskontextus a székelyföldi térségben*. Csíkszereda: Státus Kiadó.
- BIRÓ A. Z. – SÁROSI-BLÁGA Á. (2018a): Beágyazódás vagy marginalizálódás? Szempontok a székelyföldi innovatív agrárvállalkozások vizsgálatához. In: Biró A.Z., Magyar F. (szerk.) *Kísérlet vagy modell. Az agrárinnováció, mint székelyföldi fejlesztési paradigma*. Csíkszereda: Státus Kiadó, 56-96.
- BIRÓ A. Z. – SÁROSI-BLÁGA Á. (2018b): Rurális iskolák – választás előtt? *Pro Scientia Ruralis* 3. 3-4: 105-147.
- BIRÓ, A. Z. – SÁROSI-BLÁGA, Á. (2020): Embeddedness or Marginalization? Aspects for Analysing the Local Embeddedness of Innovative Agricultural Enterprises in Szeklerland. *Acta Universitatis Sapientiae, Social Analyses* 10: 77–93. <https://doi.org/10.2478/ausoc-2020-0004>
- BIRÓ A. Z. – TAMÁS L. (szerk.) (2021): *Közösségi vagyon – közösségi szerep. Székelyföldi erdőgazdálkodás – szempontok, tények, lehetőségek*. Nagykovács Közbirtokossági Szövetség, Státus Kiadó, Csíkszereda.
- BODÓ J. (szerk.) (2000): *Miénk a tér. Szimbolikus térhasználat a székelyföldi régióban*. Helyzet könyvek, Csíkszereda: Pro-Print Kiadó.
- BODÓ J. (2004a): „Így kollektivizáltak minket...” *Kulturálistantropológiai elemzés két székelyföldi településről*. Helyzet Könyvek, KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, Csíkszereda: Pro-Print Kiadó.
- BODÓ J. (szerk.) (2004b): *ALMA – Access to the labour market*. Alutus Kiadó, Csíkszereda.
- BODÓ J. (2008): *Diskurzusok és életutak a migráció tükrében*. Scientia Humana, Budapest: MTA PTI.
- BODÓ J. (szerk.) (2021): *Szimbolikus térhasználat. Székelyföldi változatok*. KAM –Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, Státus Kiadó, Csíkszereda.
- BOIX, R. – CHAMPOLLION, P. – DUARTE, A.M. (2015): Teaching and Learning in Rural Contexts. *Journal of Education*, 3/2, pp. 28-47. <https://doi.org/10.25749/sis.7883>
- BÓDY P. – KOCZISZKY GY. (szerk.) (1999): *A Csíki-medence fejlesztési stratégiája*. Miskolc – Csíkszereda. Kézirat.
- Breviar Statistic (2002): Institutul Național de Statistică, Direcția Județeană de Statistică Harghita.

- CLOKE, P. (1997): Country backwater to virtual village? Rural studies and ‘the cultural turn’. *Journal of Rural Studies* 13 (4): 367-375.
- CSUTAK I. (2011): *Székelyföld EU-forrásokra alapozott fejlesztése. Támponok egy átfogó fejlesztési tervhez*. Státus Kiadó, Csíkszereda.
- GERÉB L. (2004): A Székelyföld a román gazdasági-statisztikai térben. *LIMES Tudományos Szemle* 2. 25-40.
- HALFACREE, K. H. (2006): Rural space: constructing a three-fold architecture. In: Marsden, T. Cloke, P. – Mooney, P. (eds.) *Handbook of Rural Studies*. Sage Publications, London, 44-62.
- HORVÁTH A. (2013): *Turizmusfejlesztés Székelyföldön (Hargita megyei szemszögből)*. Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár.
- HORVÁTH GY. (szerk.) (2003): *Székelyföld*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest – Pécs.
- ILYÉS F. (2004): Rövid helyzetkép a Székelyföld gazdaságáról. *LIMES Tudományos Szemle* 2. 41-58.
- INS – Institutul Național de Statistică. Direcția Județeană de Statistică Județul Harghita (2021): Anuar Statistic.
<https://harghita.inse.ro/wp-content/uploads/2021/05/AnuarStatisticHR-2021.pdf>
- KAM (2004): *Székelyföldi háztartásvizsgálat*. KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja. Kézirat.
- KAM (2011): *Székelyföldi háztartásvizsgálat*. KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja. Kézirat.
- KAM (2013): *Családok a székelyföldi térségben: identitás, jövőkép, társadalmi beágyazottság*. Kézirat.
- KAM (2020): *Vállalkozások reprezentációjának változása vidéki térségben*. DOMUS SZÜLŐFÖLDI PÁLYÁZAT. Kutatási jelentés (kézirat).
- KORSGAARD, S. – MÜLLER, S. – TANVIG, H.V. (2015): Rural entrepreneurship or entrepreneurship in rural – between place and space. *International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research* 21(1): 5-26.
<https://doi.org/10.1108/IJEBR-11-2013-0205>
- KORSGAARD, S. – MÜLLER, S. – WELTER, F. (2020): It’s right nearby: how entrepreneurs use spatial bricolage to overcome resource constraints. *Entrepreneurship and Regional Development* 33(1):1-27. <https://doi.org/10.1080/08985626.2020.1855479>
- KOSZTA CS. J. (2004): Kistérségi szerveződési folyamat Hargita megyében (1998-2002). In: Bodó J. (szerk.) *Székelyföldi mozaik*. Térség Könyvek, Pro-Print Könyvkiadó, 231-263.
- KOVÁCH I. (2012): *A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Argumentum, Budapest.
- LAKI L. – BIRÓ A. Z. (2001): *A globalizáció peremén. Kunhegyes térsége és a Csíki-medence az ezredfordulón*. Európa Tanulmányok 6., Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete.
- MÁTÉFFY M. (2004): A Hargita megyei kistérségi szerveződési folyamat öt éve. In: Biró, A. Z., – Koszta Cs. J., – Mátéffy M. (szerk.) *Vidékfejlesztés Hargita megyében*. Regionális Képzési Központ, Csíkszereda: Alutus Kiadó, 13-30.
- MÁTÉFFY M. (2014): *A vidékfejlesztéssel kapcsolatos tudásformák szerepe és változása Hargita megyében*. Doktori értekezés, kézirat.
- MORMONT, M. (1990): Who is rural? Or how to be rural: towards a sociology of the rural. In: Marsden, T. – Lowe, P. – Whatmore, S. (eds.) *Rural Restructuring*. David Fulton, London.
- MURDOCH, J. (2000): Networks: A New Paradigm of Rural Development? *Journal of Rural Studies* 16(4): 407–419. [https://doi.org/10.1016/S0743-0167\(00\)00022-X](https://doi.org/10.1016/S0743-0167(00)00022-X)
- MURDOCH, J. – MARSDEN, T. (1994): *Reconstituting Rurality: Class, Community and Power in the Development Process*. London: University College London Press.

- NAGY B. (2013): *A turisztikai helymarketing Székelyföldön*. Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár.
- NEUMEIER, S. (2012): Why do Social Innovations in Rural Development Matter and Should They be Considered More Seriously in Rural Development Research? – Proposal for a Stronger Focus on Social Innovations in Rural Development Research. *Sociologia Ruralis* 52(1), 48–69. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9523.2011.00553.x>.
- NEUMEIER, S. (2017): Social innovation in rural development: identifying the key factors of success. *The Geographical Journal* 183(1), 34–46. <https://doi.org/10.1111/geoj.12180>
- OLÁH S. (2006): *Szakmai szintézis a székelyföldi vállalkozói szféra másfél évtizedes változási folyamatairól a kutatási programok és szakmai publikációk eredményei alapján*. KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, kézirat.
- OLÁH, S. (2009a): Collectivization in the Odorhei District. In: Iordachi, C. – Dobrinicu, D. (eds.), *Transforming Peasants, Property and Power. The Collectivization of Agriculture in Romania, 1949-1962*. Budapest, New York: Central European University Press, 229-249.
- OLÁH S. (2009b): A székelyföldi migráció előtörténetének áttekintése. In: Bodó J. (szerk.) *Elvándorlók? Vendégmunka és életforma a Székelyföldön*. Helyzet Könyvek, KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, Pro-Print Könyvkiadó, 16-36.
- RAY, C. (1998). Culture, intellectual property and territorial rural development. *Sociologia Ruralis* 38(1): 3-20. <https://doi.org/10.1111/1467-9523.00060>
- SHUCKSMITH, M. (2010): Disintegrated Rural Development? Neo-endogenous Rural Development, Planning and Place-Shaping in Diffused Power Contexts. *Sociologia Ruralis* 50(1): 1-14. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9523.2009.00497.x>
- TÖRÖK I. (2020): Fejlesztési régiók, regionális versenyképesség. In: Benedek J. (szerk.) *Erdély. Tér, gazdaság és társadalom*. Iskola Alapítvány Kiadó, Kolozsvári Egyetemi Kiadó, Kolozsvár, 590-605.
- TÚROS E. (szerk.) (2005): *Igény a tanulásra? Térség Könyvek*, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.
- VAN DER PLOEG, J. D. – RENTING, H. – BRUNORI, G. – KNICKEL, K. – MANNION, J. – MARSDEN, T. – DE ROEST, K. – SEVILLA-GUZMÁN, E. – VENTURA, F. (2000): Rural Development: From Practices and Policies towards Theory. *Sociologia Ruralis* 40(4): 391–408. <https://doi.org/10.1111/1467-9523.00156>
- VENCZEL J. (1937): A székely népfélesleg. *Hitel*. Kolozsvár, 1937
- WELTER, F. (2011): Contextualizing Entrepreneurship – Conceptual Challenges and Ways Forward. *Entrepreneurship Theory and Practice* 35(1): 165-84. <https://doi.org/10.1111/j.1540-6520.2010.00427.x>
- VENTURA, F. – BRUNORI, G. – MILONE, P. – BERTI, G. (2008): The rural web: A synthesis. In: *Unfolding Webs. The Dynamics of Regional Rural Development*. (eds. Van der Ploeg J.D.- Marsden T.J.). Van Gorcum. Assen. 149-174.
- WOODS, M. (2007): Engaging the global countryside: globalization, hybridity and the reconstitution of rural place. *Progress in Human Geography* 31: 485 – 507. <https://doi.org/10.1177/0309132507079503>